

Εννοιολογικές Προσεγγίσεις

Περίληψη

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση των εννοιών του εναλλακτικού τουρισμού, των ειδικών μορφών τουρισμού και της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Στόχος είναι να παρουσιάσει τις θεωρητικές βάσεις τη κάθε έννοιας, τις διαφορετικές ερμηνείες και προσεγγίσεις που αυτές έχουν δεχτεί και την ιστορική τους εξέλιξη. Μέσα από αυτή την παρουσίαση επιχειρείται να οριοθετηθεί η χρήση της κάθε έννοιας και η μεταξύ τους σχέση. Αποσκοπεί να παρέχει ένα χρήσιμο εννοιολογικό εργαλείο για τον φοιτητή, τον ερευνητή, τον επαγγελματία και τον πολιτικό, οι οποίοι θα θελήσουν να καταλάβουν τις εναλλακτικές και ειδικές μορφές τουρισμού μέσα από τη θεωρητική τους διερεύνηση.

Λέξεις Κλειδιά

Εναλλακτικός Τουρισμός, Ειδικές Μορφές Τουρισμού, Τουρισμός Ειδικών Ενδιαφερόντων, Αειφόρος Τουριστική Ανάπτυξη

2.1. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον και συζήτηση, τόσο μεταξύ των μελετητών του τουρισμού όσο και της τουριστικής βιομηχανίας αλλά και των αναπτυξιακών φορέων, για τις λεγόμενες εναλλακτικές και ειδικές μορφές τουρισμού. Παραμένει όμως σε μεγάλο βαθμό ασαφές τι ακριβώς σημαίνουν αυτές οι δύο έννοιες. Ο όρος εναλλακτικός τουρισμός έχει αναδειχθεί ως ένας από τους πιο χρησιμοποιημένους και καταχρηστικούς όρους της περασμένης δεκαετίας (Butler 1992, σελ. 31). Σύμφωνα με τον Butler, είναι ελκυστικός και κανείς δεν μπορεί να εναντιωθεί στην ορθότητα της φιλοσοφίας του όμως, χρησιμοποιείται καταχρηστικά και όπως η αιεφόρος τουριστική ανάπτυξη, μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικούς ανθρώπους. Ο Pearce (1992) υποστηρίζει ότι δεδομένου του ενδιαφέροντος τόσο διαφορετικών οργανισμών, τόσο στον ανεπτυγμένο όσο και τον αναπτυσσόμενο κόσμο, είναι αναμενόμενη η ασάφεια του όρου καθώς δεν έχουν καταλήξει σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό του εναλλακτικού τουρισμού, ούτε και στον καθορισμό των σχέσεων μεταξύ των διαφορετικών μορφών που μπορεί να πάρει.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Wheeler (1990) αναφέρει τη διοργάνωση ενός συνεδρίου από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού στην Αλγερία το 1989 το οποίο είχε ως στόχο –ανάμεσα σε άλλους– να ορίσει τον εναλλακτικό τουρισμό. Αντί για τον εναλλακτικό τουρισμό, το συνέδριο κατέληξε στον ορισμό του "υπεύθυνου" τουρισμού, καθώς οι σύνεδροι εκτίμησαν ότι ο όρος "υπεύθυνος" είναι πιο αποδεκτός ως ονοματοθεσία από τον εναλλακτικό. Όπως υποστηρίζουν και άλλοι μελετητές του τουρισμού, ο εναλλακτικός τουρισμός είναι ένα συνονθύλευμα πραγμάτων, αντιλήψεων και μορφών τουρισμού (de Kadt 1992, Lanfant & Graburn 1992).

Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου επιχειρείται να εξεταστούν οι ρίζες και η εξέλιξη της κάθε έννοιας και οι ερμηνείες που αυτή έχει λάβει διαχρονικά και σε διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα. Μέσα από αυτή τη συζήτηση επιδιώκεται η κατανόηση των διαφορετικών εννοιών, η αποσαφήνιση τους και η οριοθέτηση της κάθε μίας.

2.2. Εξέλιξη των Αντιλήψεων για την Τουριστική Ανάπτυξη, τον Εναλλακτικό Τουρισμό και την Αειφόρο Τουριστική Ανάπτυξη

Οι Eadington & Smith (1992) επισημαίνουν ότι η συζήτηση γύρω από την έννοια του εναλλακτικού τουρισμού πρέπει να τοποθετηθεί σε μία θεωρητική βάση και χρησιμοποιούν για αυτό το σκοπό τις τέσσερις πλατφόρμες που ανέπτυξε ο Jafari (1990). Κάθε μία από αυτές τις πλατφόρμες αντιπροσωπεύει και μία τάση η οποία έχει διαμορφωθεί στη μελέτη του τουρισμού. Αν και ακολουθούν τη χρονολογική σειρά της εξέλιξης του τουριστικού φαινομένου, όπως επισημαίνει ο Jafari, οι πλατφόρμες αυτές δεν διαδέχτηκαν η μία την άλλη εξοστρακίζοντας την προηγούμενη. Στην πραγματικότητα και οι τέσσερις συνυπάρχουν, ωστόσο η αλληλουχία τους εκφράζει τις εκάστοτε επικρατούσες αντιλήψεις γύρω από την τουριστική ανάπτυξη και τις επιδράσεις της.

Αρχικά, στην πρώτη φάση ανάπτυξης του σύγχρονου τουρισμού μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτός θεωρήθηκε παράγοντας μόνο θετικών οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων και περιφερειακής ανάπτυξης. Η θετική συμβολή του τουρισμού στην οικονομία και την κοινωνία ήταν αδιαμφισβήτητη και ήταν ένας μοχλός ανάπτυξης με θετικές μόνο συνέπειες (Graburn & Jafari 1991, σελ. 3). Η περίοδος αυτή αντιστοιχεί στην πρώτη πλατφόρμα, αυτή της *Υποστήριξης (Advocacy Platform)*.

Η δεύτερη φάση αντιστοιχεί στην *Προειδοποιητική Πλατφόρμα (Cautionary Platform)*. Είναι η εποχή όπου έμφαση δίδεται στις κοινωνιολογικές προεκτάσεις του τουρισμού και αυξάνεται η κριτική. Έχουν πλέον αρχίσει να γίνονται αντιληπτές οι αρνητικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης και η κριτική επικεντρώνεται γύρω από τις μειωμένες οικονομικές επιδόσεις λόγω διαρροών, την υποβάθμιση άλλοτε παρθένων περιοχών, την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού και τη διάσπαση του κοινωνικού ιστού των τόπων υποδοχής των τουριστών (Jafari et al. 1990). Ο τουρισμός υπόκειται σε κριτική για τη μαζικοποίηση της ανάπτυξής του σε συγκεκριμένες περιοχές δημιουργώντας φαινόμενα εξάρτησης των αναπτυσσόμενων οικονομιών από τις αναπτυσσόμενες αγορές της Δύσης, λειτουργώντας έτσι ως μία νέα μορφή αποικιοκρατίας (Britton 1982, Cohen 1978, Doğan 1989, Farrell & Runyan 1991, Graburn 1983, Krippendorf 1982).

Ως ανταπόκριση σε αυτή την κλιμάκωση της κριτικής ήρθε η τρίτη

πλατφόρμα, αυτή της *Προσαρμογής (Adaptancy Platform)*. Την περίοδο αυτή το ενδιαφέρον στράφηκε στην αναζήτηση μορφών τουρισμού που θα σέβονται το φυσικό περιβάλλον και τον πολιτισμό της κοινωνίας υποδοχής, θα τοποθετούν στο κέντρο της αναπτυξιακής διαδικασίας τον τοπικό πληθυσμό και οι οποίες θα δίνουν την ευκαιρία στους επισκέπτες να γνωρίσουν και να μάθουν τον πολιτισμό της επισκεπτόμενης περιοχής. Αυτές οι *προσαρμοσμένες* μορφές τουρισμού όπως ονομάστηκαν από τον Jafari, παρουσιάστηκαν ως μία εναλλακτική λύση προς τον μαζικό τουρισμό και τα προβλήματα που επέφερε και έγιναν γνωστές με διάφορες ονομασίες, όπως γηγενής (*indigenous*), εναλλακτικός, κατάλληλος (*appropriate*), υπεύθυνος (*responsible*), χωριού (*cottage*), ευαισθητοποιημένος (*sensitized*), πράσινος (*green*), ήπιος (*soft*), μικρής κλίμακας (*small-scale*) και ελεγχόμενος (*controlled*) τουρισμός.

Τέλος, είναι η *Γνωσιακή Πλατφόρμα (Knowledge-Based Platform)*. Η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις προηγούμενες πλατφόρμες οδήγησε στην αναγνώριση ότι η καθεμία εστιάζει σε ένα συγκεκριμένο κομμάτι του τουριστικού φαινομένου (στην ανάπτυξη, στις επιπτώσεις ή στις μορφές) και ότι πρέπει να υπάρξει ένας συγκερασμός τους ώστε να μελετηθεί ολιστικά. Η γνώση αυτή θα δημιουργήσει τις βάσεις για μία ολιστική και επιστημονική εξέταση του τουρισμού συνδυάζοντας τις παραμέτρους που τον συνθέτουν και εντάσσοντας τον στο γενικότερο οικονομικό, φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αναπτύσσεται.

Οι τέσσερις πλατφόρμες αυτές είναι ενδεικτικές των αντιλήψεων για την τουριστική ανάπτυξη όπως έχουν διαμορφωθεί διαχρονικά. Η πλατφόρμα της Προσαρμογής αντιστοιχεί στην εμφάνιση των εναλλακτικών μορφών τουρισμού (Eadington & Smith 1992, Miller & Twinning-Ward 2006) σε μία περίοδο όπου η πόλωση μεταξύ μαζικού και εναλλακτικού όπως προσδιορίστηκε από τις δύο πρώτες πλατφόρμες, οριοθετούσε την εμφάνιση του εναλλακτικού τουρισμού ως απάντηση στις αρνητικές και ανεπιθύμητες επιδράσεις του μαζικού. Όπως μαρτυρεί και η λέξη "*εναλλακτικός*", ο τουρισμός αυτός ορίστηκε στη βάση της αντίθεσής του με τον μαζικό. Ο Weaver (1991) υποστηρίζει ότι παρά την αναμφισβήτητη ασάφεια και αοριστία του όρου, τα χαρακτηριστικά ενός προορισμού που αναπτύσσει εναλλακτικό τουρισμό μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς στον αντίποδα των χαρακτηριστικών του μαζικού τουρισμού. Ωστόσο, η πόλωση αυτή σταδιακά αμβλύνθηκε για να καταλήξει στη Γνωσιακή Πλατφόρμα η οποία αντιπροσωπεύει την επι-

κράτηση της έννοιας της αιεφόρου ανάπτυξης και την αναγνώριση ότι όλες οι μορφές τουρισμού μπορούν εν δυνάμει να είναι σύμφωνες με τις αρχές της αιεφορίας (Miller & Twining-Ward 2006).

Την εξέλιξη της έννοιας της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης και του εναλλακτικού τουρισμού παρουσιάζει ο Clarke (1997) σε ένα εξελικτικό μοντέλο *τεσσάρων σταδίων*. Σύμφωνα με τον Clarke, στο *πρώτο στάδιο* η αιεφόρος τουριστική ανάπτυξη και ο μαζικός τουρισμός θεωρήθηκαν διαμετρικά αντίθετες έννοιες. Είναι η εποχή της πόλωσης όπου οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού είναι συνώνυμο της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης και ο μαζικός τουρισμός είναι η μορφή που είναι υπεύθυνη για τις αρνητικές επιδράσεις στην κοινωνία και το περιβάλλον και τα φαινόμενα εξάρτησης από τις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Στη συνέχεια, στο *δεύτερο στάδιο* και αφού άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι και ο εναλλακτικός δεν είναι άμοιρος επιδράσεων και ότι εάν δεν ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα μπορεί να εξελιχθεί και ο ίδιος σε μαζικό ενώ, σε μεγάλο βαθμό χρησιμοποιεί τις υποδομές και τα κανάλια διανομής του μαζικού, η πόλωση αμβλύνθηκε. Αντί για τα δύο αντίθετα άκρα, ο βιώσιμος και ο μαζικός τουρισμός άρχισαν να θεωρούνται ως διαφορετικά σημεία ενός συνεχούς. Στο *τρίτο στάδιο*, η κλίμακα της ανάπτυξης έπαψε να αποτελεί το καθοριστικό σημείο της αιεφόρου τουριστικής ανάπτυξης, επιτρέποντας στον μαζικό τουρισμό να εξεταστεί στα πλαίσια της αιεφορίας. Στο *τέταρτο στάδιο*, το οποίο επικρατεί και σήμερα, έχει αρχίσει να γίνεται κατανοητό ότι η αιεφόρος τουριστική ανάπτυξη είναι μία καθοδηγητική έννοια και όχι μία μορφή τουρισμού, και θα πρέπει να αποτελεί στόχο για όλες οι μορφές τουρισμού. Σύμφωνα με τους Hardy et al. (2002) το τελευταίο αυτό στάδιο στο μοντέλο που ανέπτυξε ο Clarke αντιστοιχεί στην Γνωσιακή Πλατφόρμα του Jafari η οποία οδήγησε στην ολιστική προσέγγιση στην αιεφόρο τουριστική ανάπτυξη.

2.3. Εναλλακτικός Τουρισμός

Ο πρόδρομος του εναλλακτικού τουρισμού μπορεί να εντοπιστεί στη Διακήρυξη της Μανίλα το 1980 που εμπλούτισε την έννοια του τουρισμού ώστε να συμπεριλάβει τις κοινωνικο-πολιτιστικές του προεκτάσεις και να τονίσει την ανάγκη για μία πιο υπεύθυνη ανάπτυξη του και

συμμετοχή στον τουρισμό (Lanfant & Graburn 1992, Macleod 2005). Ο όρος "εναλλακτικός τουρισμός" πρωτοεμφανίστηκε στον Οικουμενικό Συνσπισμό για τον Τουρισμό στον Αναπτυσσόμενο Κόσμο (Ecumenical Coalition on Third World Tourism – ECTWT) ο οποίος, με την ίδρυσή του το 1981 στη Μπανγκόκ, διακήρυξε ότι στόχος του είναι "να εξερευνήσει πιθανές μορφές εναλλακτικού τουρισμού στις χώρες του Τρίτου Κόσμου" (Lanfant & Graburn 1992, σελ 90). Στη συνέχεια, το 1984 στο Chiang-Mai (Ταϊλάνδη) οι 44 συμμετέχοντες στο ECTWT συμφώνησαν ότι ο εναλλακτικός τουρισμός είναι "μία διαδικασία που προωθεί μία δίκαιη μορφή ταξιδιού μεταξύ των μελών διαφορετικών κοινωνιών με στόχο την αμοιβαία αλληλοκατανόηση, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ των συμμετεχόντων" (Holden 1984 όπως αναφέρεται στον de Kadt 1992). Ένας άλλος ορισμός, ο οποίος δόθηκε από τους Eadington & Smith (1992, σελ. 3) ορίζει τον εναλλακτικό τουρισμό ως "μορφές τουρισμού που είναι συμβατές με τις περιβαλλοντικές και τις κοινωνικές αξίες της περιοχής και οι οποίες επιτρέπουν τόσο στην κοινωνία υποδοχής όσο και στους επισκέπτες να απολαύσουν μία θετική και αξιόλογη αλληλεπίδραση και κοινές εμπειρίες". Παρά τη διαφορά ως προς το εάν είναι διαδικασία ή μορφές τουρισμού και οι δύο ορισμοί εστιάζουν στην αλληλεπίδραση των ντόπιων με τους τουρίστες και το νόημα που πρέπει να έχει η τουριστική δραστηριότητα και για τις δύο αυτές πλευρές.

Οι βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν έναν τέτοιο εναλλακτικό τουρισμό είναι σύμφωνα με τους Hitchcock, King & Parnwell (1993 όπως αναφέρεται στον Holden 2000) οι παρακάτω:

- Πρέπει να βασίζεται σε ένα διάλογο με την τοπική κοινωνία η οποία πρέπει να είναι ενήμερη για τις επιδράσεις του.
- Πρέπει να βασίζεται σε ορθές περιβαλλοντικές αρχές και να λαμβάνει υπόψη τον τοπικό πολιτισμό και τις θρησκευτικές ιδιαιτερότητες.
- Πρέπει να είναι ένα μέσο για την πιο δίκαιη κατανομή των κερδών στους φτωχούς.
- Η κλίμακα ανάπτυξης θα πρέπει να είναι σύμφωνη με την ικανότητα της περιοχής να αντεπεξέλθει, τόσο σε όρους αισθητικής όσο και οικολογίας.

Ο εναλλακτικός τουρισμός ορίστηκε ως μία πιο κατάλληλη μορφή τουριστικής ανάπτυξης για τον αναπτυσσόμενο κόσμο από ότι το μοντέ-

λο του μαζικού, το οποίο κυριαρχούσε τότε δημιουργώντας φαινόμενα εξάρτησης από τον ανεπτυγμένο κόσμο (Dearden & Harron 1994, Mowforth & Munt 1998). Παρά αυτόν τον αρχικό προσδιορισμό της έννοιας του εναλλακτικού τουρισμού ως απάντηση στη θεωρία της εξάρτησης των αναπτυσσόμενων χωρών και την αυξανόμενη ευαισθητοποίηση της διεθνούς κοινότητας σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, και οι ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης ανέπτυξαν τις δικές τους μορφές εναλλακτικού τουρισμού. Σύμφωνα με τον Pearce (1992), στον ανεπτυγμένο κόσμο και ιδιαίτερα στη Γαλλία όπου καθιερώθηκε ο αγροτουρισμός και ο τουρισμός υπαίθρου, στόχος ήταν η βελτίωση του εισοδήματος των αγροτών και η περιφερειακή ανάπτυξη. Η έμφαση δόθηκε σε θέματα περιβαλλοντικής προστασίας, ενώ θέματα, όπως η επαφή και αμοιβαία κατανόηση επισκέπτη/οικοδεσπότη και η προώθηση μίας πιο δίκαιης μορφής τουρισμού, όπως συχνά συμπεριλαμβάνεται στους ορισμούς και τις αρχές του εναλλακτικού τουρισμού, δεν έχουν την ίδια βαρύτητα στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Αυτό κάνει τον Pearce να αναρωτηθεί πόσο εναλλακτικός είναι τελικά ο εναλλακτικός τουρισμός στην Ευρώπη και συμπληρώνει ότι στην Ευρώπη, οι μορφές αυτές πήραν και την ονομασία "νέος" τουρισμός.

Οι νέες αυτές μορφές τουρισμού ήρθαν για πολλούς ως απάντηση στην κρίση που αντιμετωπίζει ο μαζικός τουρισμός. Όπως υποστηρίζει η Poon (2002) οι συνθήκες που μεγέθυναν τον μαζικό τουρισμό έχουν αλλάξει οδηγώντας τον προς το τέλος της κυριαρχίας του. Οι νέοι τουρίστες υποστηρίζει, είναι πιο έμπειροι, ευαισθητοποιημένοι σε σχέση με το φυσικό περιβάλλον και την πολιτισμική διαφορετικότητα, έχουν διαφορετικό τρόπο ζωής, ταξιδεύουν συχνότερα σε περισσότερα μέρη, είναι ευέλικτοι και ανεξάρτητοι, αυθόρμητοι και απρόβλεπτοι, απαιτούν καλύτερη σχέση ποιότητας/τιμής, με λίγα λόγια είναι εντελώς διαφορετικοί από τον παλιό μαζικό τουρίστα. Σύμφωνα με την Poon, αυτές οι αλλαγές ώθησαν τη νέα πρακτική για τμηματοποίηση της αγοράς, εξατομικευμένες υπηρεσίες και καινοτομικές πρακτικές.

Οι αλλαγές αυτές σύμφωνα με τον Urry (1990, σελ 14) αντανakλώνται στη διαφορετική μορφή παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών από τον Φορντισμό (*Fordism*) όπου η κατανάλωση χαρακτηρίζεται από τη μαζική παραγωγή πανομοιότυπων αγαθών για κατανάλωση από ένα αδιαφοροποίητο κοινό, στον Μεταφορντισμό (*post-Fordism*) όπου η κατανάλωση χαρακτηρίζεται από διαφοροποίηση στην καταναλωτική συμπεριφορά και μεταβλητότητα στις προτιμήσεις των καταναλωτών.

Η αλλαγή αυτή έχει ωθήσει την τουριστική βιομηχανία να παράγει με επίκεντρο τον καταναλωτή, πιο εξειδικευμένα προϊόντα για κατανάλωση από μικρότερες ομάδες.

Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Shaw & Williams (1998) η λογική αυτή, που υπαγορεύει την αντικατάσταση του μαζικού από ένα "νέο" τουρίστα με εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά και προτιμήσεις, έχει απλοποιηθεί πολύ και έχει προκύψει ότι πτώση παρουσιάζουν οι παραδοσιακοί μεσογειακοί προορισμοί αλλά όχι και ο μαζικός τουρισμός αυτός καθ' αυτός. Υπογραμμίζουν δε, ότι είναι παραπλανητική αυτή η τάση καθώς αγνοεί ότι ο ίδιος ο μαζικός τουρισμός έχει τη δυνατότητα να προσαρμοστεί και να δώσει πιο ευέλικτες μορφές τουρισμού.

Η προσαρμοστικότητα αυτή έχει επισημανθεί και από τους Ioannides και Debbage (1997) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι αντί για μία απλή μετάβαση από το Φορντισμό στο Μεταφορντισμό, η τουριστική βιομηχανία έχει στην πραγματικότητα αναπτύξει μία σύνθετη κατάσταση μορφών παραγωγής. Στην απαίτηση για μεγαλύτερη ευελιξία, η τουριστική βιομηχανία έχει απαντήσει με την χρησιμοποίηση μιας μεταμοντέρνας μορφής ευέλικτης παραγωγής, μέσα όμως στα πλαίσια των μεγάλων πολυεθνικών εταιρειών, χρησιμοποιώντας τις ίδιες υποδομές και κανάλια οργάνωσης και διανομής του προϊόντος.

Μάλιστα, όπως επισημαίνουν πολλοί ερευνητές, αυτή η υποτιθέμενη αντίθεση μαζικού και εναλλακτικού τουρισμού είναι πλαστή και παραπλανητική καθώς ο μαζικός τουρισμός έχει συνυπάρξει με περισσότερο εξειδικευμένες, εξατομικευμένες, εναλλακτικές μορφές σχεδόν από την εμφάνιση του τουριστικού φαινομένου (Eadington & Smith 1992, Shaw & Williams 1998). Ακόμη και η απόρριψη του μαζικού δεν είναι καινούρια και είχε παρατηρηθεί από την ελίτ προς τους πρώτους μαζικούς τουρίστες που διακινήθηκαν από τον Thomas Cook στις βρετανικές λουτροπόλεις και άλλους προορισμούς του 19ου αιώνα (Butler 1992). Άλλωστε, σε πολλές περιπτώσεις, ο εναλλακτικός τουρισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ως εναλλακτικός καθώς πρόκειται για περιοχές όπου ο μεγάλος κλίμακας, μαζικός τουρισμός δε θα μπορούσε να αναπτυχθεί λόγω δυσκολιών άρα, δεν είναι εναλλακτικός αλλά η μόνη επιλογή (Butler 1992, Pearce 1992).

Τόσο στην περίπτωση των αναπτυσσόμενων χωρών όσο και των ανεπτυγμένων οικονομιών, ο εναλλακτικός τουρισμός αρχικά προσδιορίστηκε ως αντίδραση στον μαζικό. Στην πρώτη περίπτωση με στόχο

να προωθήσει μία δικαιότερη μορφή ταξιδιού που θα δίνει απαντήσεις στα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των αναπτυσσόμενων χωρών και στη δεύτερη περίπτωση, ως απάντηση στην ανάδυση ενός νέου απαιτητικού τουρίστα. Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο, έχει δεχθεί κριτική η οποία εντοπίζεται γύρω από την αδυναμία του να απαντήσει στα προβλήματα του αναπτυσσόμενου κόσμου ενώ, σε πολλές περιπτώσεις λειτουργεί ως μία νέα μορφή αποικιοκρατίας (Mowforth & Munt 1998) με σημαντικές διαρροές από την τοπική οικονομία και μεγάλο μέρος του κόστους του ταξιδιού να δαπανάται στη χώρα προέλευσης (Βαρβαρέσος 2008, Cater 1993, Sharpley 2002, Wall 1997), καθώς και στο γεγονός ότι χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις υποδομές και τα συστήματα του μαζικού τουρισμού και η λέξη "εναλλακτικός" χρησιμοποιείται για marketing ενώ υπάρχει ο κίνδυνος να εξελιχθεί και ο ίδιος σε μαζικό (Cohen 1995, Ledbury 1997, Liu 2003, Oppermann & Sahr 1992, Wheeler 1997). Ένα μεγάλο θέμα με τον εναλλακτικό τουρισμό είναι ότι μπορεί να είναι απλώς ένα πρώτο στάδιο στον κύκλο ζωής μίας τουριστικής περιοχής, το οποίο θα διαδεχτεί ο μαζικός τουρισμός. Οι εναλλακτικοί τουρίστες που φέρονται να προτιμούν περιοχές έξω από την πεπατημένη και τα συνηθισμένα, θέλουν να γνωρίσουν τον αυθεντικό τρόπο ζωής και να έρθουν σε επαφή με τους ντόπιους και τον πολιτισμό τους δεν είναι άλλοι από τους αλλοκεντρικούς (*allocentrics*) του Plog ή του περιπλανητές (*drifters*) του Cohen και η περιοχή βρίσκεται ακόμα στο στάδιο της εξερεύνησης του Butler (Jarviluoma 1992). Υπάρχει πάντα ο φόβος ότι εάν οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού δεν βασιστούν σε οργανωμένο σχεδιασμό θα αποτελέσουν την πόρτα για τον μαζικό τουρισμό (Ledbury 1997, Wall 1997, Wheeler 1997). Ο Weaver (1991) μάλιστα κάνει τη διάκριση μεταξύ "προμελετημένων" (*deliberate*) και "συμπτωματικών" (*circumstantial*) προορισμών εναλλακτικού τουρισμού. Ο πρώτος όρος χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει προορισμούς που συνειδητά προσπαθούν –μέσα από διαχειριστικά σχέδια και ανάλογες πολιτικές– να επιτύχουν μία ουσιαστική εναλλακτική τουριστική ανάπτυξη, ενώ ο δεύτερος χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει προορισμούς οι οποίοι μόνο επιφανειακά συμμορφώνονται με τις αρχές του εναλλακτικού τουρισμού και αυτό γιατί βρίσκονται ακόμα σε ένα πρώιμο στάδιο ανάπτυξης.

Εκτός από τα παραπάνω, ο εναλλακτικός τουρισμός έχει κατηγορηθεί, όπως αναφέρθηκε παραπάνω και για την ασάφεια που τον διακρίνει. Η ασάφεια αυτή μπορεί να αποδοθεί σε διάφορες αιτίες. Καταρχήν, ο

όρος εναλλακτικός τουρισμός χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει ένα εύρος πραγμάτων. Ο εναλλακτικός τουρισμός μπορεί να αναφέρεται, ανάλογα με την περίπτωση και τον ενδιαφερόμενο, στην πρακτική του τουρισμού, στο τουριστικό προϊόν, στον τουριστικό σχεδιασμό, στην τουριστική πολιτική, στην αναπτυξιακή στρατηγική ή στη νέα τάξη πραγμάτων στον τουρισμό (Lanfant & Graburn 1992, σελ 91). Σύμφωνα με τους Lanfant και Graburn, ως *κατάλυμα* ο εναλλακτικός τουρισμός αναφέρεται σε μικρής κλίμακας, οικογενειακές επιχειρήσεις, με παραδοσιακή αρχιτεκτονική και χρήση τοπικών υλικών, σε αντίθεση με τις μεγάλης κλίμακας, τσιμεντοποιημένες υποδομές του μαζικού τουρισμού. Ως *τουριστικό προϊόν* είναι πιο ακριβό από το μαζικό και πωλείται σε εύπορους πελάτες με ενδιαφέρον στον πολιτισμό, μακριά από την εμπορευματοποίηση και τα οικονομικά υπερμεγέθη του καπιταλιστικού μαζικού τουρισμού που όμως συγκεντρώνονται σε λίγες πολυεθνικές συνήθως εταιρείες. Ως *δραστηριότητα*, συνδέεται με την καλή φυσική κατάσταση μέσω τη ενασχόλησης με σπορ ή μέσω συνηθειών υγιεινής διατροφής και ευζωίας, με πνευματικές και αισθητικές αναζητήσεις, με ταξίδια σε μακρινές ανεξερεύνητες περιοχές με φυσικό και πολιτιστικό πλούτο. Ως *σχεδιασμός*, ο εναλλακτικός τουρισμός εκφράζει τις επιθυμίες της τοπικής κοινωνίας για αμοιβαία γνωριμία, αλληλοκατανόηση καθώς και διάχυση των ωφελειών από την ανάπτυξη στον τόπο, ανάπτυξη από τους ντόπιους για την τοπική κοινωνία. Τέλος, ως *μία νέα τάξη πραγμάτων*, ο εναλλακτικός τουρισμός εκφράζει την αντικατάσταση του παρωχημένου μαζικού τουρισμού, δεν είναι άλλη μία μορφή τουρισμού αλλά η μορφή που ανταποκρίνεται στη νέα πραγματικότητα του τουρισμού και τις απαιτήσεις του νέου τουρίστα/καταναλωτή.

Η συσχέτιση του όρου με την αιφόρο τουριστική ανάπτυξη ήδη από τα πρώτα στάδια της εμφάνισης του, ενώ δεν είχε ακόμη αναπτύξει μία γερή θεωρητική βάση, μπορεί να θεωρηθεί ως άλλη μία αιτία της ασάφειας. Η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη, όπως και η βιώσιμη ανάπτυξη, χαρακτηρίζονται ως ασαφείς έννοιες που χρησιμοποιούνται για να υποδηλώσουν ένα εύρος αντιλήψεων, αξιών και ιδεολογικών τοποθετήσεων (Butler 1999, Hunter 2002, McKercher 1993, Milner 1998, Stabler 1997). Η ταύτιση της έννοιας του εναλλακτικού τουρισμού με την έννοια της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης όχι μόνο δεν βοήθησε στο να αναπτύξει τις δικές του θεωρίες, αλλά συνέβαλλε στην συνέχιση της ασάφειας.

Η κριτική που ασκήθηκε στον εναλλακτικό τουρισμό, ενισχυμένη

από την ασάφεια του ορισμού και τις διαφορετικές προεκτάσεις που μπορεί να πάρει σε διαφορετικές περιοχές, έχει οδηγήσει την επιστημονική κοινότητα σε δύο παραπλήσιες πλην διακριτές κατευθύνσεις. Η πρώτη, που σχετίζεται με την εξέλιξη του εναλλακτικού τουρισμού στον αναπτυσσόμενο κόσμο έχει πάρει τη μορφή του *pro-poor tourism* που διερευνά πώς ο τουρισμός μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση της φτώχειας στον πλανήτη, ενώ η δεύτερη έχει πάρει τη μορφή των ειδικών μορφών τουρισμού που επικεντρώνονται γύρω από τα κίνητρα και τις επιθυμίες του καταναλωτή συμβαδίζοντας με τη μεταμοντέρνα άποψη για την παραγωγή και την κατανάλωση του τουριστικού προϊόντος.

2.4. Ειδικές Μορφές Τουρισμού

Οι ειδικές μορφές τουρισμού (ή αλλιώς τουρισμός ειδικών ενδιαφερόντων) έχουν θεωρηθεί από πολλούς μελετητές ως συνώνυμο του εναλλακτικού τουρισμού. Ωστόσο, κάτι τέτοιο είναι ανακριβές καθώς ο τουρίστας ειδικών ενδιαφερόντων δεν ενδιαφέρεται απαραίτητως για την εναλλακτική τουριστική ανάπτυξη ή την αειφόρο τουριστική ανάπτυξη. Το κίνητρο αυτών των τουριστών δεν είναι τόσο το να κάνουν υπεύθυνο τουρισμό όσο το να λάβουν μέρος σε κάποια δραστηριότητα ή να επισκεφθούν ένα συγκεκριμένο τόπο ή σημείο ενδιαφέροντος, με άλλα λόγια επιλέγουν τον προορισμό τους με βάση την ευκαιρία που τους προσφέρει ώστε να ικανοποιήσουν το ειδικό ενδιαφέρον τους (Jafari 2000). Σύμφωνα με τους Hall και Weiler (1992 όπως αναφέρεται στον Trauer 2006) ο Τουρισμός Ειδικών Ενδιαφερόντων (T.E.E.) είναι ο τουρισμός όπου *"το κίνητρο και η επιλογή του τουρίστα καθορίζονται πρωτίστως από κάποιο ειδικό ενδιαφέρον που έχει σε μία ή περισσότερες δραστηριότητες ή/και σε προορισμούς"*. Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό, ο T.E.E. προσδιορίζεται από το κίνητρο, τον κύριο σκοπό του ταξιδιού. Ο σκοπός του ταξιδιού στον T.E.E. είναι το επίκεντρο προγραμματισμού και πραγματοποίησης όλης της ταξιδιωτικής εμπειρίας (Read 1980 όπως αναφέρεται στους McKercher & Chan 2005). Το ειδικό ενδιαφέρον το οποίο αποτελεί το σκοπό του ταξιδιού μπορεί στην πράξη να αναφέρεται τόσο σε κάποια δραστηριότητα (π.χ. σπορ, γευσιγνωσία, ζωγραφική, πολιτισμός) όσο και σε κάποια γεωγραφική περιοχή (π.χ. Ασία, Ευρώπη, τροπικό

δάσος, έρημος) ή σε ομάδες ανθρώπων με κοινά χαρακτηριστικά (π.χ. ηλικιωμένοι, γυναίκες, ομοφυλόφιλοι) με τους μεγάλους και μικρούς εξειδικευμένους tour operators να φροντίζουν για την ικανοποίηση των επιθυμιών (Trauer 2006).

Συνήθως το κίνητρο ενός ταξιδιού δεν είναι μόνο ένα αλλά περισσότερα (Crompton & McKay 1997) ενώ και οι τουρίστες που κάνουν κάποια δραστηριότητα (σπορ, επίσκεψη σε μέρη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, φεστιβάλ) δεν σημαίνει απαραίτητως ότι αυτή ήταν ο κύριος σκοπός του ταξιδιού τους (McKercher & Chan 2005). Έτσι για παράδειγμα, οι μισοί τουρίστες που επισκέπτονται την Αυστραλία, πάνε σε προστατευόμενες περιοχές ή περιοχές φυσικού κάλλους, αλλά μόνο το 5% δηλώνει ότι ο τουρισμός στη φύση ήταν ο σκοπός του ταξιδιού τους (Blamey 1995 όπως αναφέρεται στους McKercher & Chan 2005). Ενώ λοιπόν ο όρος "*ειδικές μορφές τουρισμού*" μπορεί να υπονοεί την ανάπτυξη ειδικών δραστηριοτήτων που μπορεί να χρησιμοποιηθούν από τουρίστες με διαφορετικά χαρακτηριστικά και επιθυμίες, ο όρος "*τουρίστας ειδικών ενδιαφερόντων*" προσδιορίζει τον τουρίστα ο οποίος επισκέπτεται μία περιοχή με κύριο σκοπό την ικανοποίηση αυτού του ειδικού ενδιαφέροντος. Επομένως, απαιτείται πολύ προσοχή όταν χρησιμοποιείται ο όρος T.E.E. Καταρχάς, δεν σημαίνει απαραίτητως ότι πρόκειται για εναλλακτικό τουρισμό ενώ κατά δεύτερον, τις ίδιες δραστηριότητες μπορεί να κάνει και ο σύγχρονος μαζικός τουρίστας που επισκέφθηκε την περιοχή για άλλους λόγους και που επιθυμεί να εμπλουτίσει το ταξίδι του με διαφορετικές δραστηριότητες.

Εναλλακτικός τουρισμός και T.E.E. παρόλο που συχνά θεωρούνται ως ταυτόσημες έννοιες, δεν είναι. Το γεγονός ότι η τουριστική βιομηχανία ξεκίνησε να προσφέρει "*εξειδικευμένα*" προϊόντα πριν από την ενασχόληση της ακαδημαϊκής κοινότητας με τις ειδικές μορφές τουρισμού (Trauer 2006) μπορεί να αποτελεί έναν από τους λόγους για τον ανακριβή τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται. Βέβαια, ένας άλλος λόγος βρίσκεται στη θεώρηση των ειδικών μορφών τουρισμού και του εναλλακτικού ως αντίθετους προς το μαζικό τουρισμό. Εναλλακτικός και ειδικών ενδιαφερόντων ονομάστηκαν "*νέες μορφές τουρισμού*" που απευθύνονταν στο "*νέο τουρίστα*" και που αντανάκλουν τις νέες αξίες της εποχής, την αυξανόμενη σημασία των δραστηριοτήτων στη φύση, τις περιβαλλοντικές ανησυχίες, την προσωπική και κοινωνική εξέλιξη (WTO όπως αναφέρεται στον Trauer 2006). Κάτι τέτοιο έχει ήδη αμφισβητηθεί (Jafari 2000, Trauer 2006). Πολλές από τις ειδικές μορφές του-

ρισμού –όπως συνεδριακός και κρουαζιέρες– μπορεί να είναι μαζικού χαρακτήρα. Για παράδειγμα οι κρουαζιέρες, που εξετάζονται ως μία ειδική μορφή τουρισμού και είναι υποκατηγορία του θαλάσσιου τουρισμού, μπορεί κάλλιστα να είναι μαζικότερης μορφής.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί ότι παρόλο που οι ειδικές μορφές τουρισμού διαχωρίζονται κάτω από διακριτούς τίτλους (αθλητικός, οικοτουρισμός, τουρισμός στη φύση, αγροτουρισμός, πολιτιστικός, κ.λπ.) μπορεί να υπάρχει μεγάλος βαθμός επικάλυψης μεταξύ τους (Trauer 2006). Έτσι για παράδειγμα, ο τουρισμός περιπέτειας αφορά δραστηριότητες που πραγματοποιούνται στην ύπαιθρο και προϋποθέτουν μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας και ανάληψης ρίσκου. Ωστόσο, ενώ πραγματοποιούνται στην ύπαιθρο δεν είναι ταυτόσημες με τον αγροτουρισμό ή τον τουρισμό στη φύση, αλλά έχουν κοινούς τόπους και χρησιμοποιούν τις ίδιες υποδομές. Στην πράξη μάλιστα, μία περιοχή μπορεί να προσφέρει περισσότερες από μία μορφές, οι οποίες κάλλιστα αλληλοσυμπληρώνονται.

2.5. Συμπεράσματα

Στο κεφάλαιο αυτό έγινε προσπάθεια να αναδειχθούν οι διαφορετικές ερμηνείες και η υφιστάμενη σύγχυση ως προς τον ορισμό του εναλλακτικού τουρισμού και των ειδικών μορφών τουρισμού και να οριοθετηθεί η κάθε έννοια.

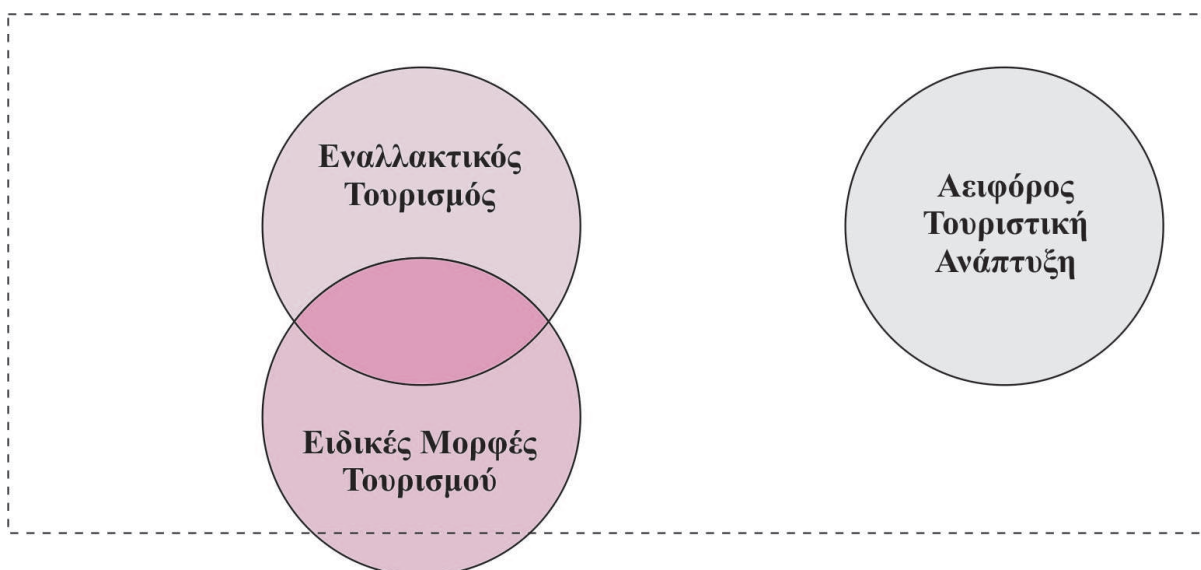
Ο εναλλακτικός τουρισμός είναι προτιμότερο να αντιμετωπίζεται ως μία αναπτυξιακή στρατηγική με συγκεκριμένους στόχους και αρχές παρά ως ένα προϊόν ή μορφή τουρισμού. Μορφές, όπως ο αγροτουρισμός που "παράδοσιακά" θεωρείται εναλλακτική μορφή τουρισμού, εάν δεν αποτελέσουν αντικείμενο κατάλληλου σχεδιασμού, ανάπτυξης και διαχείρισης μπορεί να καταλήξουν σε τουριστική δραστηριότητα που απλά εξαντλείται σε φιλοπεριβαλλοντικές δηλώσεις και την παράδοση στον τουρισμό ολοένα και περισσότερων, παρθένων περιοχών. Ενώ κάτω από τον όρο "εναλλακτικός τουρίστας" μπορεί να ταξινομηθούν όλα τα άτομα που δε θέλουν να κάνουν ένα συμβατικό ταξίδι, ακόμα και εκείνοι που στη συνέχεια θα κάνουν συμβατικές επιλογές και θα χρησιμοποιήσουν ενδεχομένως όλα τα κανάλια και τις υποδομές του μαζικού, με τον όρο "εναλλακτική τουριστική ανάπτυξη" προσδιορίζονται οι επιλο-

γές και η στρατηγική ανάπτυξης μίας περιοχής και κατά προέκταση της προσφοράς. Όταν ο εναλλακτικός τουρισμός χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει μία αναπτυξιακή στρατηγική, τότε μιλάμε για εφαρμογή της εναλλακτικής ανάπτυξης στον τουρισμό σε περιοχές που έχουν επιλέξει τον τουρισμό ως ένα από τα μέσα για την οικονομική τους ανάπτυξη (Lanfant & Graburn 1992, σελ. 91). Σε αυτές τις περιπτώσεις η εναλλακτική τουριστική ανάπτυξη είναι ανάπτυξη από τους ντόπιους για την τοπική κοινότητα με σεβασμό στα όρια και τις δυνατότητες της περιοχής. Κρίσιμο θέμα σε αυτή την κατεύθυνση παραμένει ο σχεδιασμός και η διαχείριση της εναλλακτικής τουριστικής ανάπτυξης ώστε να διαφυλαχθεί ο χαρακτήρας της και να μην αποτελέσει το προοίμιο της εντατικής ανάπτυξης και του μαζικού τουρισμού. Τα κεφάλαια του παρόντος τόμου συνεισφέρουν στη διερεύνηση των θεμάτων του σχεδιασμού, της ανάπτυξης, του management και του marketing του εναλλακτικού τουρισμού και του τουρισμού ειδικών ενδιαφερόντων.

Οι ειδικές μορφές τουρισμού ή αλλιώς T.E.E., αναφέρονται σε συγκεκριμένα, εξειδικευμένα τμήματα αγοράς. Αναφέρονται σε τουριστικά προϊόντα που απευθύνονται σε συγκεκριμένες αγορές. Παρόλα αυτά, στην πράξη, τα προϊόντα αυτά μπορεί να καταναλωθούν και από άλλα τμήματα πελατείας στα οποία δεν αναφέρονται ειδικώς, ενώ πολύ συχνά καταναλώνονται και από τους ίδιους τους μαζικούς τουρίστες. Έτσι, για παράδειγμα η περιήγηση στο Φαράγγι της Σαμαριάς θα μπορούσε να αναφέρεται σε ένα εξειδικευμένο κοινό που ενδιαφέρεται για περιηγήσεις στη φύση (τουρισμός στη φύση) ή ακόμα και στον οικοτουρισμό, ταυτόχρονα όμως ένα πολύ μεγάλο μέρος των επισκεπτών είναι μαζικοί τουρίστες στο πακέτο των οποίων περιλαμβάνεται και η συγκεκριμένη επίσκεψη. Ένα σημαντικό θέμα επομένως είναι αυτό της συμπληρωματικότητας των διαφόρων μορφών τουρισμού.

Η σχέση μεταξύ του εναλλακτικού τουρισμού, των ειδικών μορφών τουρισμού και της αειφόρου ανάπτυξης παρουσιάζεται στο Σχήμα 2.1. Όπως φαίνεται στο σχήμα αυτό, κάποιες από τις ειδικές μορφές τουρισμού μπορεί να συμβαδίζουν και με τις αρχές της αειφόρου ανάπτυξης και να αποτελούν υποσύνολο της ενώ κάποιες άλλες όχι. Επίσης, κάποιες ειδικές μορφές τουρισμού μπορεί να είναι ταυτόχρονα και εναλλακτικός τουρισμός ενώ κάποιες άλλες όχι. Όπως έχει προσδιοριστεί στο παρόν κεφάλαιο, ο εναλλακτικός τουρισμός είναι υποσύνολο της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης. Εάν η εναλλακτική αυτή ανάπτυξη είναι συμβατή με τις αρχές της αειφόρου τουριστικής ανάπτυξης τότε αναπαριστάται ως ένα

Σχήμα 2.1.: Η σχέση μεταξύ εναλλακτικού τουρισμού, ειδικών μορφών τουρισμού και αιφόρου τουριστικής ανάπτυξης

υποσύνολο της, χωρίς όμως να είναι ταυτόσημες έννοιες καθώς η βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη μπορεί να συμπεριλάβει και άλλες μορφές τουρισμού ακόμα και τον μαζικό τουρισμό (Butler 1999, de Kadt 1992, Klemm 1992, Milner 1998).

Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι μαζικός, εναλλακτικός και τουρισμός ειδικών ενδιαφερόντων δεν είναι αντίθετες έννοιες. Η ανάπτυξη του ενός δεν προαπαιτεί την εξαφάνιση του άλλου. Στην πραγματικότητα οι μορφές αυτές συνυπάρχουν εδώ και εκατοντάδες χρόνια (Eadington & Smith 1992), ενώ πολλές φορές λειτουργούν συμπληρωματικά. Σε πολλές περιπτώσεις όπως π.χ. στην Ιρλανδία που έχει αναπτύξει ένα πολύ επιτυχημένο μοντέλο αγροτουρισμού, αυτός δεν προωθείται ως "εναλλακτικός" τουρισμός που αποσκοπεί να αντικαταστήσει το κυρίαρχο τουριστικό μοντέλο, αλλά ως μία μορφή τουρισμού που συμπληρώνει και ολοκληρώνει το προσφερόμενο τουριστικό προϊόν (Pearce 1992).

Οι συγγραφείς σε αυτό τον τόμο χρησιμοποιούν τους όρους εναλλακτικός τουρισμός και τουρισμός ειδικών ενδιαφερόντων με διαφορετικούς τρόπους, εκφράζοντας έτσι τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν δεχτεί οι δύο όροι. Έτσι, ο αναγνώστης θα δει να γίνεται αναφορά στον εναλλακτικό ως το διαμετρικά αντίθετο του μαζικού, στον εναλλακτικό

ως ταυτόσημο με τις ειδικές μορφές, στο διαχωρισμό μεταξύ ειδικών μορφών τουρισμού και εναλλακτικού τουρισμού. Αυτές οι διαφορετικές ερμηνείες εκφράζουν ακριβώς την ασάφεια που υφίσταται ακόμα και σήμερα και η οποία ενισχύεται από το γεγονός ότι η τουριστική βιομηχανία συχνά αναφέρεται διασταλτικά στους όρους αυτούς για την προσέλκυση ενός μεγαλύτερου εύρους πελατών. Είναι αμφίβολο εάν καταλήξουμε σε κάποιους κοινά αποδεκτούς ορισμούς σύντομα, καθώς όσο εξελίσσονται οι έννοιες αυτές, καινούριες έρχονται να τις υποκαταστήσουν ή να τις συμπληρώσουν, διαιωνίζοντας την ασάφεια.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Βαρβαρέσος, Σ. 2008. *Οικονομική του Τουρισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός.

Ξενόγλωσση

Britton, S.G., 1982. The political economy of tourism in the Third World. *Annals of Tourism Research*, 9, pp. 331-358.

Butler, R.W., 1992. Alternative tourism: the thin end of the wedge. In V.L. Smith and W.R. Eadington, eds. *Tourism Alternatives*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 31-46.

Butler, R.W., 1999. Sustainable tourism – a state of the art review. *Tourism Geographies*, 1, pp. 7-25.

Cater, E., 1993. Ecotourism in the Third World: problems for sustainable tourism development. *Tourism Management*, 14(2), pp. 85-90.

Clarke, J., 1997. A framework of approaches to sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 5(3), pp. 224-233.

Cohen, E., 1978. The impact of tourism on the physical environment. *Annals of Tourism Research*, 5(2), pp. 215-237.

Cohen, E., 1995. Contemporary tourism – trends and challenges: sustainable authenticity or contrived post-modernity? In R.W. Butler and D. Pearce, eds. *Change in tourism: people, places, processes*. UK: Routledge, pp. 12-29.

Crompton, J. and McKay, S., 1997. Motives for visitors attending festivals. *Annals of Tourism Research*, 24(2), pp. 425-39.

Dearden, P. and Harron, S., 1994. Alternative tourism and adaptive change. *Annals of Tourism Research*, 21, pp. 81-102.

de Kadt, E., 1992. Making the alternative sustainable: lessons from development for tourism. In V.L. Smith and W.R. Eadington, eds. *Tourism Alternatives*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 47-75.

Doğan, H.Z., 1989. Forms of adjustment. sociocultural impacts of tourism. *An-*